

Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî'ye Kadar Kayrevan'da Tefsir İlmi ve Onun Tefsir Eserlerindeki Genel Yaklaşımı

The Tafser Science in Qairouan Before Abu'l-Abbâs al-Mahdawî and His General Approach in Tafser Works

Ahmet Arif AKBABA

Dr. Öğr. Üyesi Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat ABD,

Lecturer Assist., Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Quran Reading and Recitation Science
Bolu, Türkiye

ahmetarifakbaba@ibu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2239-5395

DOI: 10.47424/tasavvur.1652899

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 6 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Akbaba, Ahmet Arif. "Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî'ye Kadar Kayrevan'da Tefsir İlmi ve Onun Tefsir Eserlerindeki Genel Yaklaşımı". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2025): 139-174.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1652899>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Günümüz Tunus sınırları içerisinde yer alan Kayrevan; fethedildiği ilk dönemden itibaren İslamî ilimlerde hatırı sayılır bir gelişim göstererek merkezî bir statü kazanmıştır. İlk nüvelerinin sahâbe-tâbiîn eliyle atıldığı bölgedeki tefsir ilmi, sonrasında doğuya gerçekleştirilen rihleler neticesinde elde edilen tefsir birikimiyle zenginleşmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Kayrevan'da hicrî ikinci asırda Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) ile tefsir yazımı başlamış doğal olarak zamanla bu sürecin belli bir tekamülü yakalaması da beklenmiştir. Ne var ki bölgedeki tefsir ilmi, İbn Sellâm'dan sonra tekâmül sürecini yakalaması şöyle dursun, farklı siyasi ve mezhebî oluşumlar arasında yaşanan mücadeleler sebebiyle hicrî dördüncü asra dek herhangi bir varlık gösterememiştir. Müfessir kimliğinin yanı sıra fakih, kurrâ ve dilci gibi çok yönlü ilmî kişiliğiyle de temayüz eden Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî el-Kayrevanî (ö. 440/1048); mufasssal şekilde kaleme aldığı *et-Tafsîlü'l-câmi' li 'ulûmi't-tenzîl* adlı eseriyle Kayrevan Tefsir literatürüne adeta ikinci bir tedvin dönemini yaşatmıştır. Bu yönüyle o, Mekkî b. Ebî Talib (ö. 437/1045), Ebû İshâk İbrâhîm es-Sefâkûsî (ö. 742/1342) ve Ebû Abdillâh b. Arafe (ö. 803/1041) gibi önemli müfessirlerin yettiği Kayrevan'da kritik bir isim olarak öne çıkmıştır. Mezkûr eserin Kayrevan Tefsir literatürünün ilkleri arasında yer alması gözden kaçırılmaması gereken bir ayrıntıdır. Nitekim müellif, ahkâm-nâsih-mensûh, Tefsir, kıraat, i'râb ve sûrelerin Mekkîlik-Medenîliği ve âyet sayılarını özgün beş bâbta konu ettiği eserinde kıymetli bilgiler aktarmıştır. Mâlikî mezhebine mensup olan müfessirin, mezhep taassubu gütmekten diğer mezheplerin görüşlerini aktarması, eseri daha da önemli hale getirmektedir. Sahâbe, tâbiîn ve selef müfessirlerinden aktarılan nakillerin; merkezî yer tuttuğu rivayet ağırlıklı eser, kıraat ilmi açısından da önemli bilgiler içermektedir. Bu yönüyle ansiklopedik bir görünüm arz eden tefsir, addü'l-âyet temalı eser görevi de görmektedir. Mehdevî, her sûrenin sonunda o sûredeki ihtilaf edilen âyet yerlerini ele almakla kalmamış, tercihi olan Medeniyyü'l-evvel Mushafı çerçevesinde âyetlerin son kelimelerini yani ruûsü'l-âyetini teker teker tatad etmiştir. Bu yönüyle eser Kuzey Afrika ve Endülüs başta olmak üzere geniş bir coğrafyada kaynak kitap olarak kabul görmüştür. Bu çalışma; Mehdevî'nin hal-i hayatına dek Kayrevan bölgesindeki tefsir ilminin safahatı, bu zaman zarfında kayda değer bir gelişim gösterememesindeki sebepleri ve müfessirin bahse konu eserindeki metodu olmak üzere üç temel hedefe

yoğunlaşmaktadır. Sözü edilen bu yoğunlaşma, Kayrevan'ın siyasi ve tefsir tarihine dair literatürün yanı sıra Mehdevî'nin eserlerinin incelenmesi ve elde edilecek bulguların değerlendirilmesi yöntemiyle gerçekleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tunus, Kayrevan, Mağrib, Mehdevî, *et-Tafsîl*.

Abstract

Located within the borders of present-day Tunisia, Qairouan achieved a central status from the first period of conquest, showing considerable progress in Islamic sciences. The Science of tafser in the region, where the first seeds were laid by the hands of the Companions and successors, became an area that was gradually enriched with the tafser materials obtained as a result of the travels carried out to the East. As a result of these developments, composing tafserts began in the second century in Qairouan with Yahya b. Sallām (d. 200/815), and it was naturally expected that this process would reach a certain level of development over time. However, the science of tafser in the region, let alone achieving its development process after Ibn Sallām, could not show any existence until the fourth century of the Hijra due to the struggles between different political and sectarian formations. Abu'l-Abbās al-Mahdawī (d. 440/1048), who was distinguished with his multifaceted scientific personality as a jurist, qurrā and linguist in addition to his identity as a commentator, brought a second period of tedvin to the Kairouan tafser literature with his detailed work called *al-Tafsîl al-Jamî' li 'ulūmi al-tanzîl*. In this respect, he stood out as a critical name in Qairouan where prominent commentators such as Mekkî ibn Abi Tālib (d. 437/1045), Abu Ishāq Ibrahim al-Safākusî (d. 742/1342) and Abu Abdillāh ibn Arafe (d. 803/1041) were educated. The fact that the mentioned work is among the first in the Qairouan tafser literature is a valuable detail that should not be overlooked. Indeed, the author has formed his work into five unique chapters, including the subjects of ahkām-nāsikh-mansūkh, interpretation, recitation, i'rāb and whether the surahs are Meccan or Medinan, and the number of verses, and has conveyed valuable information. It is important to note that the commentator, who is known to be a member of the Mālikî school of law, not only included detailed information in the judgment verses, but also did not refrain from conveying different sectarian views without any sectarian fanaticism. The work, which is in the form of a narration and in which the narrations

transmitted from the companions, successors and commentators take place at its center, has also contains important information in terms of the science of recitation. In this respect, this book which has an encyclopedic appearance, also serves as a work with the theme of addu'l-ây. Because at the end of each sura, Mahdawî not only addressed the controversial verse places in that sura, but also counted the ruûsu'l-ây, that is the last words of the verses, one by one within the framework of the Mushaf of Medenî al-aewwael, which was his choice. The mentioned work of Mehdevi has been accepted as a source book in a wide geography, especially in North Africa and Andalusia. This study will focus on three main objectives: the stages of the science of tafsir in the Qairouan region in the first five centuries of the Hijra, the reasons why it could not show any significant development during this period, and Mahdawî's method in the work in question. This focus will be carried out by examining the literature on the political and tafsir history of Qairouan, as well as the works of Mahdawî, and evaluating the findings obtained.

Keywords: Commentary, Tunisia, Qairouan, Morocco, Mahdawî, *al-Tafsîl*.

Etik Beyan	Bu çalışma Prof. Dr. Ömer Başkan danışmanlığında 29.07.2024 tarihinde tamamladığımız “Kıraat İlmi Tarihindeki Yeri ve Önemi Açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, Türkiye, 2024). / This article is extracted from my master thesis/doctorate dissertation entitled “Abu'l-Abbas Al-Mehdevî In Terms of Its Place And Importance In The History of ‘ilm al-Qırâ’ah”, (Master Thesis/PhD Dissertation, Bolu Abant Izzet Baysal University, Bolu/Turkey, 2024)
-------------------	--

Giriş

Bugünkü Tunus sınırları içerisinde bulunan Kayrevan; Müslüman Arapların inşa ettiği ilk şehirler arasında yer almaktadır. Kayrevan bölgesi, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde fethedilmiş, Emevî halifelerinin yürüttüğü merkezi politikalarla birlikte siyasi, ilmi ve kültürel açıdan İslam medeniyetinin merkezlerinden biri haline gelmiştir. Zamanla farklı dinî oluşumların kümelenmeye

başladığı bölgedeki tedris faaliyetleri daha dinamik, entelektüel hayat da daha canlı bir hal almıştır.

İlk dönemlerdeki bu canlı ilmî ortamın paydaşlarından olan Tefsir ilminin, sonraki dönemde ulemânın teksifini farklı ilmî sahalara kanalize etmesi sebebiyle önemli bir durgunluk süreci yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu minvalde Kayrevan tefsir literatürünün, hicrî ilk beş asır itibarıyla sadece Yahyâ b. Sellâm'ın eseriyle kaim, tabir-i caizse alabildiğine çorak ve verimsiz bir dönemi temsil ettiği de söylenebilir. Bu çorak dönemin ardından bölgenin, Mehdevî'nin *et-Tafsîlü'l-câmi*'li '*ulûmi't-tenzîl*' adlı eseriyle Tefsir alanında kayda değer bir atılıma şahitlik ettiği görülmektedir. Bu yönüyle söz konusu tefsirin, bölgeyle beraber bir okumaya tabi tutulmasının, bölgedeki tefsir ilminin durumu açısından bazı önemli veri ve tespitleri beraberinde getireceği anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede ülkemiz akademiasında konumuzla ilintili biri bölgesel diğeri ise eser noktasında olmak üzere iki çalışmaya atıf yapmak gerekmektedir.

Bu çalışmalardan ilki; Aslan Habibov'un *et-Tafsîlü'l-câmi*'in muhtasarı *et-Tahsîl*'i konu edindiği *Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* adlı yüksek lisans tezidir.¹ Ancak ilgili tezin ifade edildiği üzere doğrudan bizim çalıştığımız eseri değil muhtasarını konu ettiği, Kayrevan bölgesi tefsir tarihine dair herhangi bir bilgiye yer vermediği, Mehdevî'nin tefsir anlayışına yönelik kimi önemli meseleleri de gündemine almadığı görülmüştür.

Konuya ilişkin ikinci çalışma ise Osman Kara'nın kaleme aldığı *Başlangıçtan Günümüze Mağrib Tefsir Tarihi* adlı eseridir.² İsminden de anlaşılacağı üzere tüm Mağrib bölgesini konu edinen ve bölgeye dair ülkemizde ilk olma özelliği taşıyan mezkûr çalışmada, geniş bir bölgenin konu edilmiş olunmasının doğal sonucu olarak Mehdevî'nin tefsir metodolojisine yönelik aktarılan bilgilerin hayli sınırlı kaldığı saptanmıştır.

¹ Aslan Habibov, *Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

² Osman Kara, *Başlangıçtan Günümüze Mağrib Tefsir Tarihi* (Ankara: İlâhiyât, 2020).

Haddizatında her iki çalışmada Kayrevan bölgesi ve Mehdevî'nin tefsiri hakkında gözden kaçmış ve üzerinde yeterince durulmamış önemli hususların tespiti, makalenin kaleme alınmasının temel gerekçesini oluşturmaktadır.

Çalışma, matbu olmadığı için *et-Tafsîlü'l-câmi*'nin temin edebildiğimiz iki yazma nüshası üzerinden ele alınacaktır. Kastamonu Kütüphanesinde yer alan bu nüshalardan ilki, eksik kısımları olmakla birlikte, İbrâhîm sûresinin son kısmından başlayıp en-Nâs sûresiyle bitmektedir. Dokuzuncu cilde tekabül eden diğer nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer almakta ve el-Enbiyâ sûresi ile er-Rûm sûresi arasını kapsamaktadır. Çalışmada, yazma nüshalarda eksik kısımlarının olması sebebiyle gerektiği durumlarda eserin matbu olan muhtasarı *et-Tahsîl*'den de istifade edilecektir.

Makalede son bölüm Mehdevî'nin metoduna mutabık şekilde beş bâbla teşekkül ettirilecek, kaynaklarının ele alındığı ayrı bir başlıkla konu nihayete erdirilecektir. Bu çalışmayla ilgililerin dikkatini Mehdevî'nin eserlerine, müfessir kişiliğine ve neşet ettiği Kayrevan bölgesine çekerek alana mütevazı bir katkı sunmak amaçlanmaktadır.

1. Tefsir İlmi Açısından Kayrevan'ın Önemi

Kayrevan,³ Hz. Osman'ın hilafeti döneminde (644-656) Mısır merkezli yürütülen harekâtlar kapsamında fethedilen bir coğrafyadır.⁴ Ancak bölge, yerli halkın önemli bir kısmını teşkil eden Berberîlerin sık sık gerçekleştirdikleri irtidat temelli ayaklanma ve isyan girişimleri sebebiyle Müslümanların birçok askerî harekât neticesinde İslam beldesi haline gelebilmiştir.⁵ Erken dönemde

³ Nadir Özkuyumcu, "Kayrevan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/88; Esra Keskin, *Kuruluşundan Emevîler Devleti'nin Yıkılışına Kadar Kayrevan* (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 6.

⁴ Adem Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/9 (2000), 437-446.

⁵ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1988), 227; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. el-Ensârî ed-Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevân* (Tunus: el-Mektebetü'l-Atika, ts.), 1/8.

ortaya çıkan bölgedeki bu istikrarsız ortam; sahâbe⁶ ve tâbiîn⁷ gayretleriyle ilk İslâmî eğitimin teşekkülüne çalışıldığı bir vasatta, ilmî inkişafı geciktirdiği gibi kimi belirsiz süreçleri de beraberinde getirmiştir. Nitekim kaynaklarda dönemin eğitim faaliyetlerine yönelik doyurucu bilgi bulmanın zorluğu da bu durumla irtibatlandırılmıştır.⁸ Sonuçta bölgedeki eğitim eksenli aktivitelerin ancak hicrî birinci asrın sonları itibariyle sahâbe-tâbiîn⁹ şahsî gayretleri neticesinde sistematik bir hal almaya başladığı ifade edilebilir. Konu özelinde sahâbî Süfyân b. Vehb, vurgulanması gereken ilk isimlerdendir. Nitekim Ğıyâs b. Ebî Şebîb, henüz çocukken kütaplardaki⁹ ders halkalarında bulundukları sırada Süfyân b. Vehb'in yanlarına uğrayıp kendilerine selam verdiğini aktarır.¹⁰ Yine sahâbî Ebû Mansûr el-Fârisî de bu noktada dikkat çeken isimlerdendir. Kendisi Kayrevan'ın fethi akabinde burada kalmış ömrü vefa edinceye dek Kur'an tedrisiyle iştigal etmiştir.¹¹ Söz konusu mezkûr kayıtlar bir taraftan sayıları az da olsa sahâbenin, bölgede yürütülen eğitim faaliyetlerindeki aktif rolüne işaret ederken diğer taraftan da mezkûr faaliyetlerin kurumsal bir nitelik kazanmaya başladığına dair emareler de barındırmaktadır. Tâbiînden ilk dikkat çeken isim ise Ebû Hureyre (ö. 58/678), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Âişe (ö. 58/678), Amr b. As (ö. 43/664) gibi sahâbenin büyüklerinden rivayette bulunmuş olan Ebû Abdullah Ali b. Rebâh el-Lahmî (ö. 114/732)'dir. *Riyâdu'n-nüfûs* sahibi, onun

⁶ İbn İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib fî ahbâri'l-Endelûsi ve'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1/20; Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Osman Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fî'l-Kayrevan* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1997), 1/141-143.

⁷ Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fî'l-Kayrevan*, 1/143.

⁸ Vesîle b. Hamde Bel'id, *et-Tefsîr ve ittîcâhâtühû bi-lfrîriyye: mine'n-neş'eti ile'l-karni's-sâmini'l-hicrî* (Tunus: Şirketü Fünûnî'r-Resm ve'n-Neşr ve's-Sahâfe, 1994), 64; Mağrib bölgesinin fethi ve oradaki ilk ilmî faaliyetler hakkında bilgi için bk. Osman Kara, *Başlangıçtan Günümüze Mağrib Tefsîr Tarihi* (Ankara: İlâhiyât, 2020), 38-44.

⁹ Kayrevan'ın da dahil olduğu kimi İslam ülkelerinde ilkokul derecesindeki dinî okullara verilen addır. Bk. Jacob M. Landao, "Küttâb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/3-4.

¹⁰ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye*, thk. Beşîr el-Bükûş (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1/91; Debbâğ, Süfyân b. Vehb'in hicrî 60 ile 78 arası Kayrevan'da bulunduğunu belirtmektedir. Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/151.

¹¹ Abdülhâdî Hamîtû, *Kırâatü'l-İmam Nâfi' inde'l-Mağâribe min rivâyeti Ebî Saîd Verş* (Rabat: Menşûrâtü Vizârâtü'l-Evkâf, 2003), 1/37; Muhammed el-Muhtâr Veleddü Ebâh, *Târîhu'l-kırâât fî'l-Meşrik ve'l-Mağrib* (b.y.: y.y., 2001), 187.

mücahid ve gazi olarak Kayrevan'a yerleştiğini ve burada bir mescid inşa ederek bölge insanının kendisinden istifade ettiğini belirtir.¹² Bölgede tedrisle iştiغال eden tâbiünden bir diğer önemli isim ise Kayrevan'da vefat eden Ebû Raşîd Haneş b. Abdillâh es-San'ânî'dir (ö. 100/718). Kendisi Hz. Ali, İbn Abbâs ve İbn Ömer'den rivayette bulunmuş; Abdurrahman b. En'um'un (ö. 161/777) da içinde olduğu kalabalık bir grup ondan istifade etmiştir.¹³ Tâbiîn neslinden değinilmesi gereken bir diğer isim de Kayrevan ehlinin kendisinden çokça faydalandığı Ebû Saîd Keysân el-Makberî'dir (ö. 100/718). Kendisi, tâbiîn'in ileri gelenlerinden olup Ebû Hureyre ve İbn Ömer gibi sahâbenin büyüklerinden nakillerde bulunmuştur.¹⁴

Tâbiîn neslinden zikre medar olan bu isimleri konumuz açısından önemli kılan husus ise rivayette bulundukları sahâbîlerin, özellikle Tefsir ve Hadis ilimlerinde temayüz etmiş kişiler arasında yer almış olmalarıdır. Bu verilerden hareketle her ne kadar mezkûr isimlerin gerçekleştirdikleri ilmî aktivitelerin mahiyetine/içeriğine dönük doyurucu bir kayda rastlayamasak da Kayrevan'da Tefsir ilminin ve eğitiminin önemli aktörlerinden oldukları pekâlâ söylenebilir. Özellikle eğitimde merkezî bir kurum halini alacak olan camiilerin inşasıyla birlikte bölgedeki Tefsir ilmi tedrisinin daha sistematik bir hal almaya başladığı ifade edilmelidir. Nitekim İbn Abbâs'ın mevlası İkrime (ö. 105/723)'nin, Kayrevan'daki Ukbe camiinin inşasıyla birlikte batı minaresinin arkasında "Rakîbiyye" diye isimlendirilen yerde teşekkül ettirdiği ilim halkası, bunun somut örneğini teşkil etmektedir.¹⁵ Bu noktada İbn Teymiye (ö. 728/1328)'nin; insanları Tefsir ilminde Atâ İbn Rebâh ve İkrime gibi Mekkeli tâbiîn'in ileri gelenlerinin bilgilendirdiği ve bunların da İbn Abbâs'ın talebesi olduğu yönündeki tespitlerinden¹⁶ hareketle İbn Rebâh ve İkrime'nin tesis ettikleri ders halkalarının Tefsir merkezli bir içerik arz ettiği ve bu Tefsir

¹² Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/119.

¹³ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/121-122.

¹⁴ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/123/124.

¹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Temîm Ebü'l-Arab, *Tabakâtü ulemâi İfrîkiye* (Lübnan: Dâru'l-Kitabî'l-Lübnânî, ts.), 1/146.

¹⁶ Takîyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed Kâsım (Suudi Arabistan, 1995), 13/347.

medresesinin,¹⁷ Kayrevan'ın yeni bir ilmî merkez haline gelmesinde başat rol oynadığı öngörülebilir. Söz konusu bölgede erken dönemde Tefsir ilmi namına zikredilebilecek diğer bir faaliyet ise Esed b. Fûrât'ın (ö. 213/828) başında bulunduğu ve kendisine Müseyyeb b. Şerîk el-Kûfî'nin (ö. 186/802) tefsirinin rivayet edildiği ders halkasıdır.¹⁸ Bu çerçevede fetihle birlikte bölgeye intikal eden sahâbe ve tâbiîn nezaretinde yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinin, zamanla inşa edilen camii, küttâb ve ribât gibi mekânlara taşınmasıyla kurumsal bir boyut kazanmış olduğu bilgisi, özellikle hatırlanmalıdır.¹⁹ Sonuç itibarıyla ilk aşama olarak tanımlayabileceğimiz bu dönemin; sahâbeden tevarüs eden tefsir rivayetlerinin, tâbiîn eliyle bölge insanına aktarılma sürecinden ibaret olduğu ifade edilebilir.

Bölgedeki genelde ilmî hayatın özelde ise Tefsir halkalarının; Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in Kayrevan için görevlendirdiği "aşere heyeti"²⁰ ve bölge insanının doğuya gerçekleştirdikleri ilmî seyahatlerde elde ettikleri müktesebatla²¹ daha canlı, nitelikli ve derinlikli bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Konu özelinde Kayrevan'da Tefsir ilminin önemli bir aşama kaydederek tedvinine başlanması da etkisi büyük olan Abdullah b. Ferrûh el-Fârisî el-Kayrevânî²² (176/792) özellikle zikredilmelidir. Kaynaklarda kendisinin; ilmî faaliyetlerde bulunduğu Kayrevan'dan doğu İslam dünyasına ilk seyahati gerçekleştirdiği,²³ bu seyahatte İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) gibi

¹⁷ Mâlikî, İkrime'nin Kayrevan'a yerleştiğini ve burada ilmini insanlar arasında yaydığına dikkat çekmektedir. Bk. Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/146.

¹⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/265; ayrıca bk. İbrahim el-Vâfî, *ed-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye bi'l-Mağrib fi'l-karni'r-râbii aşera el-hicrî* (Fas: Matbaatü'n-Necâhi'l-Cedide-Dâru'l-Beyzâ, 1999), 117-220.

¹⁹ Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/151; ayrıca bk. Saîd Arâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâât bi'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 10-12.

²⁰ Huseyn b. Muhammed Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ müntesafi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Riyad: Dâru'l-Âlemî li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1991), 2/515-523; Esra Keskin, "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: Aşere Heyeti", IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - III (Edebiyat-Tarih)*, (2015), 247-254.

²¹ Muhammed b. Rızık Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi garbi lîfrîkiyâ* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2005), 506.

²² Akif Köten, "İbn Ferrûh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/493-494.

²³ Akif Köten, "İbn Ferrûh", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/493.

isimlerin yanı sıra ilk Tefsir müdevvenatını oluşturan Abdülmelik b. Cüreyc²⁴ ile de görüştüğü bilgisi²⁵ yer almaktadır. Kaynaklarda Kayrevan'da telif edilmiş ilk Tefsir eserinin sahibi Yahya b. Sellâm'ın da rivayetlerini İbn Ferrûh'tan aldığına dair bilgiler de bu noktada hatırlanmalıdır.²⁶

Yukarıda aktarılanlardan hareketle sahâbe ve tâbiînden tevârûs eden tefsir malzemeleriyle birlikte doğuya gerçekleştirilen ve ikinci aşamayı teşkil eden ilmî rihlelerin, Kayrevan bölgesindeki tefsir hareketini belli bir olgunluğa taşıdığı anlaşılmaktadır. Hicrî ikinci asır itibarıyla üçüncü ve son aşamayı kapsayan söz konusu bu olgunluk evresinin, tedvin/telif faaliyetleriyle ete kemiğe bürünmeye başlaması ise bölge için önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Zira ilgili dönem, İslâmî ilimlerin kurucu unsurlarından olan dağınık rivayet malzemelerinin bir araya getirilip tedvin faaliyetlerinin başlatıldığı süreç olarak kabul edilmektedir.²⁷

Kayrevan'da tefsir yazımının tam manasıyla Yahya b. Sellâm ile başladığı hususunda ittifak olduğu hususen belirtilmelidir.²⁸ Kûfe doğumlu olan Yahya b. Sellâm'ın tahsil hayatı Basra'da geçmiştir. Daha sonra Kayrevan'a intikal ederek tefsir halkaları kurmuş olan İbn Sellâm, kendisine isnad edilen söz konusu tefsiri de yine bu bölgede kaleme almıştır.²⁹ Bu sebeple o, kimi çalışmalarda *el-Kayrevânî*, *el-İfrîkî* nisbeleriyle anılmış³⁰ ve Tunuslu/Kayrevanlı müfessirler arasında zikredilmiştir.³¹

²⁴ Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, "İbn Cüreyc", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/404-406.

²⁵ Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 44.

²⁶ Ebü'l-Arab, *Tabakâtü ulemâi İfrîkiye*, 36; Ayrıca bk. Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 44.

²⁷ Mehmet-İbrahim Dağ-Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2023), 73.

²⁸ Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/170; Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 7-162; Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 89-99.

²⁹ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/507; Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/170.

³⁰ Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifine't-Tûnisiiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1985), 3/53; Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 89.

³¹ Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifi*, 3/53.

Yahya b. Sellâm'ın tefsirinden sonra Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî'nin telif ettiği ve çalışmamızın da konusunu teşkil eden *et-Tafsîlü'l-câmi'* li 'ulûmi't-tenzîl adlı eserine kadar yaklaşık iki yüz elli yıllık zaman zarfında bölgede hatırı sayılır bir tefsir literatürünün teşekkül etmediği görülmektedir. Her ne kadar kimi kaynaklar bu dönemde İbn Sahnûn Abdisselâm b. Saîd el-Kayrevânî'nin (ö. 256/870) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adıyla bir tefsir telif ettiği iddiasını dile getirmiş³² olsa da bu bilgiyi destekleyecek başka verilerin olmaması bize mezkûr eseri, bölge tefsir tarihi açısından değerlendirme imkânı tanımamaktadır. Yine bu çerçevede Mehdevî'nin çağdaşı Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-Hidâye ilâ bülûğı'n-nihâye*³³ adlı tefsiri akla gelse de onun, Endülüs'te kaleme almış olduğu bilinen³⁴ bu eserini Kayrevan bölgesi tefsir tarihi perspektifinden değerlendirilmesini mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla bu veriler ışığında İbn Sellâm ile Mehdevî arasındaki iki yüz elli yıl gibi uzun bir zaman diliminde bölgedeki Tefsir ilminin, zenginleşme yerine tam tersine bir fetret devri yaşadığını ifade etmek pekâlâ mümkün gözükmemektedir. Bu duruma ise bölgenin içinde bulunduğu sosyopolitik ortamdan kaynaklı iki temel unsurun sebep olduğu bir tespit olarak dile getirilebilir. Birincisi; bölgede öteden beri ilmî, fikrî ve siyasi hayat üzerindeki hâkimiyeti bilinen Mâlikî anlayışın ilmî sahada rivayetleri merkeze alarak dirâyete karşı mesafeli durmuş, diğer bir ifadeyle şahsî değerlendirmelere itibar etmeyip nakli önceleme,³⁵ ikincisi ise bölgede, fetihle birlikte gerek siyasi gerekse mezhebî çekişmenin hemen her dönem yaşanmış olmasıdır. Zira ulemâ sınıfının ilgisini ve enerjisini üzerine çeken bu konjoktürde ağırlığı tartışmasız olan Mâlikî ulemâsının, mesailerinin büyük bölümünü özellikle

³² Ali Bakkal, "İbn Sahnûn", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/300-302.

³³ Tefsir hakkında geniş bilgi için bk. Sinan Tunç, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi* (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

³⁴ Eserin nerede, ne zaman ve ne amaçla yazıldığı ile ilgili geniş bilgi için bk. Tunç, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, 52; Rûmî, Mekkî'nin Endülüs'te kaleme aldığı tefsirinde yöntem olarak bölgenin tefsir yaklaşımına uymayan İsrâiliyyât'a sıklıkla yer verse de Endülüs'te kaleme alınmış olması hasebiyle oraya nisbet edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Fehd Abdurrahman Süleyman Rûmî, *Menhecü'l-medreseti'l-Endülüsiyye fi't-tefsîr* (Riyad: Mek-tebetü't-Tevbe, 1997), 9.

³⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 164.

kelâmî meselelere ve tartışmalara teksif etmiş olmaları, sürecin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Nitekim *rü'yetullah*, *halkul-Kur'an* vb. gibi itikat temelli harareti yüksek kelâmî tartışmaların, entelektüel hayatın gündemini iyiden iyiye meşgul ettiği hatta tek gündemi olduğu gerçeği bu meyanda vurgulanmalıdır. Ebü'l-'Arab'ın, mevzubahis tartışmalara dair *rü'yetullah* temalı bir anekdotu satırlarına taşımış olması ise dikkate değerdir. Bir mecliste Esed b. Fûrât'ın kıyamet gününde Allah'ın görüleceği yönünde konuşmalar yaptığını belirten Ebü'l-'Arab, aynı mecliste bulunan Süleyman el-Ferrâ'nın, İbn Fûrât'ın ilgili iddiasına karşı çıkararak bunu inkâr ettiğini, İbn Fûrât'ın ise Ferrâ'nın sözlerine sinirlenerek onu şiddetli bir şekilde darp ettiğini aktarmaktadır.³⁶ Bölgede şiddete varan itikât temelli bu tür tartışmalar bir taraftan aktüalitesi olan ilmî konular/disiplinler hakkında ipuçları verirken diğer taraftan da ulemâ sınıfının ilgili meseleleri nasıl cansiperane sahiplendiğini de göstermektedir.

Bu noktada Tefsir tarihi perspektifinden Kayrevan-Endülüs'e dair şu tespit cümleleri, dile getirilen gerçekliği daha net ortaya koymaktadır: Kayrevan'da Tefsir faaliyetleri, hicrî birinci asırdan itibaren bölgeye intikal eden sahâbe ve tâbiînle³⁷ beraber Endülüs'e³⁸ nisbetle daha erken dönemde başladığı bilinmektedir. Buna karşın Mâlikî yapılanmanın, naklî bilgiyi önceleyerek şahsî yorumlara mesafeli yaklaşması, mezhebî çekişme ve bu paralelde ulemâ sınıfının gündemini farklı spesifik konuların meşgul etmesi sebebiyle Kayrevan, bu alanda Endülüs'tekine benzer bir ivmeyi yakalayamamıştır.

Bu noktada Mehdevî'nin tam ortasında yer aldığı tashih edilmeye muhtaç bir bilgiyi de aktarmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Mağrib bölgesi Tefsir tarihini konu alan kimi çalışmalarda Kur'an'ın baştan sona ele alındığı gerçek bir tefsir görünümü arz eden ilk ve tek eserin Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri olduğu belirtilmiştir. Mehdevî'nin tefsiri ise Endülüs'te kaleme alındığı gerekçesiyle bu coğrafyaya dahil edilmemiştir. Dahası bu tespitin Mehdevî'nin aksine

³⁶ Ebü'l-'Arab, *Tabakâtü ulemâi İfrîkiye*, 82.

³⁷ Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/151.

³⁸ Mehmet Akif Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi" 7/3 (2004), Endülüs tefsir geleneği hakkında geniş bilgi için bk.; Ali Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 296-318; Arslan Karaoğlu, "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 7-35.

Kayrevan dışında doğup yaşamış olan Ebü'l-Hasen Ali b. Feddâl el-Kayrevânî'nin (ö. 479/1086) tefsiri üzerinden temellendirilmeye çalışılması³⁹ realiteyle uyuşmamaktadır.⁴⁰ Zira biri mufasssal diğeri muhtasar iki tefsir kaleme aldığı bilinen Mehdevî'nin, mufasssal olan *et-Tafsîl*'i, hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Kayrevan'da, muhtasarı olan *et-Tahsîl*'i ise gelen talep doğrultusunda⁴¹ Endülüs'te kaleme almıştır.⁴²

Yahyâ b. Sellâm'ın aslen Basralı olup sonradan Kayrevan'a geldiği ve bu sebeple tefsirinin bu bölgeye dâhil edilemeyeceği iddiası⁴³ da dikkate alındığında *et-Tafsîl*'in Kayrevan tefsir literatüründeki yerinin daha bir kıymetli hale geleceği muhakkaktır. Dolayısıyla bu veriler muvacehesinde Mehdevî'nin bölge müfessirlerinin ilkleri arasında kabul edilmesi⁴⁴ ve özellikle söz konusu tefsirinin muhtasarı ile birlikte bu zaviyeden incelenmesi önem arz etmektedir.

³⁹ Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/170.

⁴⁰ Şevât ilgili referans satırlarının dipnotunda dile getirdiği iddiayı teyid sadedinde; Mağrib bölgesi müelliflerinin Mehdevî'nin biyografisini ele almadıklarını, kendisinin Endülüslü müfessirler arasında zikredildiğini bunun yanında öğrencilerinin tamamının da Endülüslü olduğunu dile getirmiştir. Ancak bu veriler Mehdevî'nin aralarında *et-Tafsîl*'in de olduğu bazı eserlerini Kayrevan'da kaleme aldığı gerçeğini tekdiz etmez. Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/170.

⁴¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *et-Tahsîl li fevâidi kitâbi't-tafsîli'l-câmi' li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Ziyad Muhammed Tahir Şaban - Şeyhu'l-Büzûriyye (Katar: İdâretü's-Şüûnî'l-İslâmiyye bi Temvîli'l-İdâreti'l-Âmmeti li'l-Evkâf, 2014), 1/107; Hasen Hüsnî Abdülvehhab, *Kitâbü'l-'Ümr fi'l-musannefât ve'l-müellifîne't-Tûnusiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 1/122.

⁴² Abdülvehhab, *Kitâbü'l-'Ümr fi'l-musannefât ve'l-müellifîne't-Tûnusiyyîn*, 1/122. Rûmî de müelliflerin bu gibi durumlarda hangi bölgeye isnad edileceği hususundaki karışıklığı görmüş olsa gerek ki "Endülüs Tefsir Ekolünde Yöntem" adlı çalışmasında doğu-batı arasındaki ilmi rihlelerin çok canlı seyrettiği ve bu nedenle bu müelliflerin de nereye nisbet edileceği hususunda bir karmaşıklık yaşandığına vurgu yaparak çalışmasında ele alacağı Endülüslü müfessirlerin bu bölgeye nisbetinde üç şarta haiz olanları ele alacağını zikretmiştir. Mezkûr şartlar ve konu hakkında geniş bilgi için bk. Rûmî, *Menhecü'l-medreseti'l-Endelüsiyye fi't-tefsîr*, 8.

⁴³ Tâhir el-Ma'mûrî, *Câmi'ü'z-Zeytûniyye ve medârisü'l-'ilm fi'l-'ahdeyni'l-Hafsî ve't-Türkî* (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1980), 32-33; Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 91.

⁴⁴ Kara'nın, Mağrib tefsir tarihini konu alan çalışmasında Mehdevî'nin her iki tefsirini de aynı başlık altında incelemeye almış olmasını dile getirdiğimiz tespitler ışığında yerinde bir değerlendirme kabul ediyoruz. Bk. Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 122-129.

2. Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî ve *et-Tafsîl'ül-Câmi' li 'Ulûmi't-Tenzîl* ve *et-Tahsîl li Fevâidi Kitâbi't-Tafsîl* Adlı Tefsirleri

2.1. Mehdevî'nin Hayatı

Fakih, kıraat ve dil âlimi⁴⁵ olmasının yanı sıra müfessir kimliğiyle de tema-yüz eden⁴⁶ Mehdevî, Kayrevan'ın Mehdiye bölgesinde doğmuş ve belli bir dö-neme kadar burada yaşamış çok yönlü bir âlimdir. Müellif, sonraki süreçte uzunca bir dönem yaşayacağı Kayrevan'a yerleşmiş ve burada dönemin önemli simaları arasında yer alan Muhammed el-Kâbisî (ö. 403/1012) ve Muhammed b. Süfyân'dan (ö. 415/1024) fıkıh ve kıraat dersleri almıştır.⁴⁷ Müellif daha sonra Mekke'ye geçmiş burada özellikle kıraat anlayışının şekillenmesinde et-kisi gözlenen Kantarî'den kıraat dersleri almıştır.⁴⁸ Bu etki temelinde Mehdevî, kıraatleri belli bir sayıya tahsis ederek gereksiz bir sınırlandırma faaliyetine gi-riştiği gerekçesiyle İbn Mücâhid (ö. 324/936)'e yönelttiği sert eleştirilerle adın-dan sıkça söz ettirmiştir. Nitekim literatürdeki tartışmaların da nirengi nokta-sını teşkil eden bu eleştiriler, onun kıraat anlayışı ve teorisyen kimliği hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁴⁹ Daha sonra Mekke'den vatan edineceği

⁴⁵ Bu yönüyle Mehdevî Endülüs dil ekolü öncülerinden kabul edilmiştir. Bk. Mustafa Öncü, *Molla Halil Es-Süirdî'nin "Basîretü'l-Kulûb Fî Kelâmi "Allâmi'l-Ğuyûb"' Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 71.

⁴⁶ Bel'id, *et-Tefsîr*, 153.

⁴⁷ Ebü'l-Kâsım Halef b Abdülmelik b Mesud İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fî târihi e'immeti'l-Ende-lüs*. (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955), 87-88; Muhammed b. Ebû Abdillâh b. ebî Nasr el-Hu-meydî, *Cezvetü'l-müktebis fî zikri vülâti'l-Endülüs* (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966), 114; Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muham-med Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabiyy, 1982), 1/126-127; Ebü'l-Hayr Şem-süddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. G. Bergstraesse (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1/92; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, çev. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: er-Risâle, 1988), 222-223; Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/56-57.

⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/92.

⁴⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *Beyânü's-sebebi'l-mûcibi li İhtilâfi'l-kurrâti ve kes-retü't-turukî ve'r-rivâyât*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2006), 52-53; Mehdevî'nin ilgili tasnife getirdiği eleştiriler sonraki önemli müelliflerce de benimsenmiş ve Mehdevî'yi teyit sadedinde açıklamalarda bulunmuşlardır. Bk. Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn b. İbrâhîm el-Makdisî Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk.

Endülüs'e geçen Mehdevî, özellikle kıraat tarihinde isimleri öne çıkan Mekkî b. Ebî Tâlib⁵⁰ (ö. 437/1045) ve Ebû Amr ed-Dânî⁵¹ (ö. 444/1053) ile yürüttükleri tedris⁵² ve telif⁵³ faaliyetleriyle ilmî ve entelektüel hayata hatırı sayılır katkılar sunmuştur.⁵⁴

Mehdevî, Dâniye emiri Mücâhid b. Abdillâh el-Muvaffak el-Âmirî'nin⁵⁵ (ö. 436/1044-45) himayesinde⁵⁶ Endülüs'e intikal etmiş, kaleme aldığı eserlerini⁵⁷ de beraberinde götürmüştür. Mehdevî'nin *et-Tafsîl* adlı tefsirini inceleyen Âmirî, kendisinden söz konusu eserin muhtasarını yazmasını talep etmiş,

Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdir, 1975), 178; Ahmed b Ebî Ömer el-Enderâbî, *Kırââtü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 31-32; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-âşr* (Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, ts.), Mukaddime 1-58; Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrahim Ebü'l-Fadl (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1974), 1/274.

⁵⁰ Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Ve-feyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân mimma şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 5/274; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/309; Celâlüddin es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lüğaviyyîne ve'n-nühât*, thk. Ebü'l-Fadl İbrahim Muhammed (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), 2/298; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 220; Abdullah Sawas, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Kıraat İlmine Katkısı", *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 290-315.

⁵¹ Abdurrahman Çetin, *Endülüslü Âlim Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 97-98.

⁵² Ahmet Arif Akbaba, *Kıraat İlmi Tarihindeki Yeri ve Önemi Açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

⁵³ Akbaba, *Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî*, 92-103.

⁵⁴ Muhammed Abdülhamîd İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 285.

⁵⁵ Mehmet Özdemir, "Mücâhid el-Âmirî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/440-441.

⁵⁶ Veleü Ebâh, *Târîhu'l-kırâât*, 217.

⁵⁷ Müellifin eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Akbaba, *Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî*, 92-103.

bunun üzerine *et-Tahsîl'i*⁵⁸ kaleme almıştır.⁵⁹

Mehdevî'nin her iki tefsiri de özellikle Endülüs ve Kuzey Afrika bölgelerinde; İbn Atıyye (ö. 541/1147)⁶⁰, Kurtubî (ö. 671/1273)⁶¹, Ebû Hayyân (ö. 745/1344)⁶², es-Sefâkusi (ö. 742/1342),⁶³ İbn Âdil (VIII./XIV. yüzyıl),⁶⁴ İbn Arafe (ö. 803/1401)⁶⁵ ve es-Seâlibî (ö. 875/1471)⁶⁶ gibi önemli müfessirlerin de temel kaynaklarından olagelmıştır.

2.2. *et-Tafsîlü'l-Câmi'* li '*Ulûmi't-Tenzîl* Adlı Eser

⁵⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî, *Fehrese*, thk. Muhammed Fuad Mansur (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009), 41; Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 17126-17127; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ts.), 1/462; Habibov, *Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ammar el-Mehdevî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Habibov, ilgili tefsiri merkeze alarak Mehdevî'nin tefsirdeki metodunu konu alan yüksek lisans çalışması yapmıştır.

⁵⁹ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/107; Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kırâât*, 217.

⁶⁰ İbn Atıyye, tefsirinde yüzün üzerindeki yerde Mehdevî'den nakilde bulunmuştur. İlgili yerlerin birkaçı için bk. İbn Atıyye, *Muharraru'l-vecîz*, 1/34, 42, 59, 68, 103, 110, 111, 118, 123.

⁶¹ Kurtubî tefsirinin birçok yerinde Mehdevî'ye atıfta bulunmuştur. İlgili birkaç örnek için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1/37, 3/373, 6/357, 7/33, 9/93, 12/162, 13/142.

⁶² Ebû Hayyân farklı birçok konuda Mehdevî'ye atıf yapan Endülüs'ün önde gelen müfessirlerindendir. Söz konusu atıflar için bk. Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, thk. Muhammed Cemîl Sıdkî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 1/50, 146, 242, 318, 2/717, 6/204.

⁶³ Bk. Ebû İshâk Burhânüddin İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sefâkusi, *el-Mücîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (b.y.: Dâru İbni'l-Cevzi, ts), 59.

⁶⁴ Mehdevî'den nakilde bulunduğu bir kaç örnek için bk. Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Nûriddin Alî b. Âdil en-Nu'mânî İbn Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 12/417, 18/268, 19/518, 20/36, 63, 74.

⁶⁵ Mehdevî'den nakilde bulunduğu örnekler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tûnisi İbn Arafe, *Tefsîru İbn Arafe* (Tunus: Merkezü'l-Bühûs bi'l-Külliyeti'z-Zeytûniyye, 1986), 2/776; Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 137.

⁶⁶ Mehdevî'den nakilde bulunduğu örnekler için bk. Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Tunus: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ts.), 1/519, 529, 546, 550, 559, 3/94, 179, 286, 290, 294, 353.

et-Tafsîlü'l-câmi';⁶⁷ rivayet, filolojik ve fikhî tefsir ekolleri arasında değerlendirilen,⁶⁸ literatürün önemli eserlerinden biridir. Mehdevî'nin *et-Tahsîl'* de *el-Câmi'u'l-Kebîr*,⁶⁹ ismiyle de atıfta bulunduğu tefsirinden İbnü'l-Cezerî *et-Tefsîru'l-meşhûr*⁷⁰ diye bahsetmektedir. İlgili eserin, Tefsir ilmi literatüründe muhtevasının yanı sıra özgün metoduyla ayrıştığını söylemek iddialı bir cümle olmasa gerektir. Mukaddimesinde ahkâm, nâsih-mensûh, kıraat, tefsir, ğarib, müşkil, i'râb, mevâiz, emsâl, âdâb ve sair Kur'an ilimlerine dair meseleleri ele alacağını ifade eden müfessir⁷¹ bunları beş bâb altında inceleme yoluna gitmiştir.

2.2.1. *et-Tafsîl'*deki Bâblar Çerçevesinde Mehdevî'nin Tefsir Anlayışı

Mehdevî'nin özgün metodik tutumunun en bariz yönünü, tefsirindeki açtığı bâblar teşkil etmektedir. Onun, öncesinde şahit olmadığımız şekilde her sûreyi -bir bütün olarak-⁷² özgün şekilde teşekkül ettirdiği beş bâb başlığıyla incelemeye tabi tutması, kendisine has Tefsir anlayışının da izdüşümlerini yansıtmaktadır. Şimdi ilgili bâbları Mehdevî'nin aktardığı bilgiler muvacehesinde inceleyerek onun tefsir anlayışını ortaya koymaya çalışacağız.

2.2.1.1. Kur'an'ı Fikhî Boyutlarıyla Değerlendirmesi ve Nâsih-Mensûha Dair Düşünceleri

Mehdevî, önemli bir fakih olması sebebiyle âyetlerde yer alan fikhî meseleleri, *ahkâm* kavramıyla bu bâbta ele alarak detaylı şekilde incelemektedir.⁷³ Müellif, Mâlikî oluşuma mensup olmakla birlikte mezhep taassubu gütmenden eserinde başta İmam Mâlik olmak üzere Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel, İmam

⁶⁷ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/126.

⁶⁸ Bel'id, *et-Tefsîr*, 239-322; Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 128.

⁶⁹ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/107, 109.

⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/92.

⁷¹ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/109.

⁷² Mehdevî, *Tafsîl'*in aksine muhtasar şekilde ele aldığı *Tahsîl'*de sûreleri, genel itibariyle yirmişer âyetle kısımlara ayırmış ve bunları söz konusu beş bâbla inceleme yoluna gitmiştir. Bk. Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/136-156, 205-206.

⁷³ Muhammed Hasen Rafî', *en-Nahw ve's-Sarf'ında İbn Ammâr el-Mehdevî min hulâli kitâbihî* (Riyad: Dâru Küntüzi İşbiyâ, 2010), 63.

Şâfi, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed gibi imamların görüşlerini aktarmıştır.⁷⁴ Sahip olduğu fikhî müktesebatı sebebiyle ahkâm âyetlerinden istinbatta da bulunan⁷⁵ Mehdevî'nin yer yer başka âlimlerin görüşlerine de atıf yaparak eserin fıkıh/ahkâmla ilgili muhtevasını olabildiğince zengin hale getirmeye çalıştığı söylenebilir.

Tefsirinde oruç, abdest ve hayz gibi meseleleri detaylı şekilde irdeleyen Mehdevî'nin, el-Fâtiha sûresinin tefsirinde istiâze ve besmele üzerine terettüp eden hükümleri gerek kıraat gerekse fikhî açıdan incelediği görülür. Bu noktada meseleyi birkaç örnekle detaylandırmak konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

el-Fâtiha sûresinin ahkâm başlığı altında öncelikle istiâze ve besmele konusunu ele alan Mehdevî, bu iki terkip hakkında özellikle namazda ortaya çıkan hükümleri, fukahânın isimlerini zikrederek aktarır. İstiâzenin icmâ ile Kur'an'dan olmadığını belirten müfessir, İmam Mâlik'in farz namazlarında bu cümlenin okunmasını caiz görmediğini; İmam Şâfi, Ebû Hanîfe ve bunların dışındakilerin ise ilk rekatte istiâze okuduklarını aktarmaktadır. Buna mukabil Muhammed b. Sîrîn'in ise namazın her rekatında bu terkibi kıraat ettiğini ifade etmektedir.⁷⁶

Besmelenin namazda kıraat edilip edilmeyeceği hususunda ise Mehdevî şu hususları dile getirir:

*"İmam Mâlik ve İmam Evzâî'ye göre besmele, en-Neml sûresindeki hariç Kur'an'dan bir âyet değildir. Dolayısıyla onlar gerek cehrî gerekse hafî olsun farz namazlarda besmeleyi kıraat etmediler. Ancak Zührî, Şâfi ve İbn Hanbel'e göre besmele, ümmü'l-Kur'an (el-Fâtiha sûresinden)'dan bir âyettir. Dolayısıyla onlar besmeleyi, cehrî namazlarda sesli, hafî namazlarda ise sessiz şekilde okumuşlardır."*⁷⁷

Mehdevî, sözlerinin devamında besmelenin el-Fâtiha sûresinden bir âyet olduğu hususunun İbn Abbâs, İbn Ömer, Ubâde b. es-Sâmit'ten nakledildiğini belirtir. Ebû Hanîfe'nin ise her iki namaz türünde de besmeleyi gizli

⁷⁴ Bel'id, *et-Tefsîr*, 299-322; Ayrıca bk. Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 128.

⁷⁵ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 5/89-90.

⁷⁶ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/115.

⁷⁷ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/115-116.

okuduğuna ve bunun da Hz. Ömer, Ali ve Zeyd b. Sâbit'ten mervî olduğuna dikkat çeker.

Konu özelinde vereceğimiz bir diğer örnek ise “İçinizden hanımlarına zihâr yapanların, hanımları asla onların anaları değildir. Onların anaları sadece, kendilerini doğuran kadınlardır. Gerçek şu ki, onlar çirkin ve asılsız bir söz söylüyorlar. Şüphesiz Allah affedicidir, bağışlayıcıdır.” âyetidir.⁷⁸

Mehdevî, âyette konu edinilen “zihâr” ve bunun “keffareti” hakkında âlimlerin, bir kimsenin hanımına “Sen bana anamın sırtı gibisin” demesi halinde zihârın vuku bulacağı hususunda ittifak ettiğini belirtmiştir. Sözlerinin devamında kişinin zihârı; kızı, kız kardeşi veya başka bir mahremi aracılığıyla yapması durumunda ise ihtilaf olmakla birlikte âlimlerin ekserisinin yine zihârın gerçekleşeceği yönündeki görüşünü dile getirmiştir. Müfessir, bunun İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğunu, İmam Şâfi'den nakledilen rivayette ise zihârın sadece “anne” ifadesinin kullanımıyla gerçekleşeceği şeklindeki yaklaşımını zikrederek konuyu nihayete erdirmiştir.⁷⁹

Dinî bir hükmün daha sonra sabit olan şer'î bir delille ortadan kaldırılması anlamına gelen nesh⁸⁰ konusunda ise Mehdevî, özet açıklamalarda bulunmuştur. O, neshin aslının, bir şeyi kendisinden başka bir şeyle ibdal etme/değiştirme anlamına geldiğini belirtmiş, neshi konu alan farklı Kur'an âyetlerini değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁸¹ Konuya dair genel bilgileri ise bu kavrama kaynak teşkil eden el-Bakara sûresi 2/106. âyette ele almıştır. Mehdevî, neshin Kur'an'da; “hükmün bekasıyla birlikte lafzın”, “lafzın bekasıyla birlikte hükmün” ve “lafız ile hükmün beraberce nesh edilmesi” olmak üzere üç farklı çeşidinin varlığını ifade eder.⁸² Mehdevî, ahkâm ve nesh içermeyen sûreler için

⁷⁸ Kur'an-ı Kerim Meâli, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Mücâdele 58/2.

⁷⁹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *et-Tafsîlü'l-câmi'ı esrârı 'ulûmi't-tenzîl*, 3402, 115a-b; Ayrıca bk. Mehdevî, *et-Tahsîl*, 6/252.

⁸⁰ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 2/176.

⁸¹ Bu yöndeki örnekler için bk. Mehdevî, *et-Tahsîl*, 2/101, 199-200, 6/475.

⁸² Mehdevî, *et-Tafsîlü'l-câmi'ı esrârı 'ulûmi't-tenzîl*, 3402, 1/30a-30b, 31a; Ayrıca bk. Bel'id, *et-Tefsîr*, 318.

ise sadece “ليس فيها من الاحكام ولا من الناسخ والمنسوخ” ifadesine yer vermiş bu konuda bir açıklama yapmamıştır.⁸³

2.2.1.2. Kur'an Lafızlarının Manasını Tespitte Dikkate Aldığı Hususlar

Müfessir, âyetlerin tefsirinde genel itibariyle İslâmî ilimlerin kurucu unsuru mesabesindeki şer'î delilleri (âyet-hadisleri), sahâbe, tâbiîn ve ulemânın aktardıkları görüş/rivayetleri merkeze almıştır. Dolayısıyla eserin, rivayet formu görünümünde bir tefsir olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.⁸⁴ Nitekim bölgedeki me'sûr/rivayet tefsirin Mehdevî ve Mekkî b. Ebî Tâlib sayesinde geliştiği⁸⁵ yönündeki değerlendirmeler de bu tespiti teyit eder mahiyettedir.

Âyetlerdeki murad-ı ilahinin anlaşılmasında Kur'an'ın farklı âyetlerinden istifade edilmesi, rivayet tefsirinin en önemli enstrümanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Mehdevî'nin de âyetlerdeki anlam ve manaların daha iyi anlaşılabilmesi için sıklıkla Kur'an'ın farklı âyetleriyle istidlal yoluna gittiği görülmektedir.

Örneğin el-Bakara sûresi 48. âyetindeki “ولا يقبل منها شفاعة.../...hiç kimseden şefa'at kabul edilmez” cümlesini tefsir ederken Mehdevî, “şefa'at” kelimesinin, bir kimsenin kendisine aracılık etmesi için başka birini beraberinde getirmesi sebebiyle bu isimle müsemma kılındığını ve “الشفع” kelimesinden müştak olup “الزوج” anlamına geldiğini aktarmaktadır. Müfessir, âyette yer alan bu kelimenin, lafızda umumi, manada ise hususi bir anlam taşıdığını ifade etmektedir. Ayrıca o, buradaki muhatabın Yahudiler olduğunu çünkü onların, babalarının kendilerine şefa'at edeceği yönündeki iddialarını dile getirmektedir. Devamında ise müfessir, “Allah onların önlerindeki de arkalarındakini de (bildiklerini de bilmediklerini de) bilir. Onlar Allah'ın razı olduklarından başkasına şefa'at edemezler ve Allah

⁸³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *et-Tafsîlü'l-câmi'ı lı beyâni 'ulûmi't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, CD 1113), 9/140a; Mehdevî, bu gibi yerleri Tahsîl'inde ise “لا احكام فيه ولا نسخ” terkihiyle aktarmaktadır. Mehdevî, *et-Tahsîl*, 5/47.

⁸⁴ Bel'id, *et-Tefsîr*, 149-189.

⁸⁵ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/508.

korkusundan titrerler!”⁸⁶ ve “Artık şefaâtçilerin şefaati onlara fayda vermez.”⁸⁷ âyetlerinin tefsiri eşliğinde şefaatin ancak Müslümanlar üzerine terettüp edeceğini, Yahudilerin söz konusu iddialarının ise batıl olduğunu vurgulamaktadır. Mehdevî özellikle el-Müddessir sûresinin 48. âyetinin, şefaatin varlığına delil teşkil ettiğini ve Müslümanların günahkarları için geçerli olacağını beyan etmektedir.⁸⁸

Aynı cümleden olarak o, yukarıda konu edindiğimiz Bakara sûresi 48. âyetinde geçen “ولا يقبل منها شفاعة”/...Hiç kimseden şefaât kabul edilmez” ifadesini, şefaatin yokluğu hakkında delil getirenlerin aksine şefaatin varlığını شفاعتي لأهل “Şefaâtım ümmetimden büyük günah işleyenler içindir.” hadisiyle⁸⁹ savunmuştur. Bu ise onun, Kur’an’ı, Hz. Peygamber’in hadisleriyle tefsir etmesine güzel bir örneklik teşkil etmektedir.⁹⁰ Bu nokta-i nazardan onun, Mu’tezi-lerin şefaati inkâr eden yaklaşımına da karşı çıktığı ve ehl-i sünnet çizgide durduğu tespitini de yapmak mümkün gözükmektedir.⁹¹

Mehdevî’nin, tefsirinde yer yer dilbilimsel yorumlar konusunda da rivayet metoduna başvurduğu anlaşılmıştır. Bu çerçevede o, âyette yer alan bazı kelimeleri sahâbe, tâbiîn ve müfessirlerden gelen birçok rivayet eşliğinde tefsir ettiği görülür.

Müfessir, el-Bakara sûresi 31. âyetindeki وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ “Âdem’e tüm isimleri öğretti. Daha sonra bunları meleklerle gösterek ‘Sözünüzde sadık iseniz şunların isimlerini bana söyleyin’ dedi.” “الأسماء” kelimesinin hangi anlamları içerdiğine yönelik sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönem müfessirlerin görüşlerini şu şekilde sıralamaktadır:

Mücâhid, İkrime ve İbn Cübeyr: “Ona her şeyin isimlerini öğretti.”

⁸⁶ el-Enbiyâ 17/28.

⁸⁷ el-Müddessir 74/48.

⁸⁸ Mehdevî, *et-Tafsîlül-câmi’i esrârî ‘ulûmi’t-tenzîl*, 3402, 146a; Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/210.

⁸⁹ Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisi Ebû Dâvûd, *Müsned Ebî Dâvûd* (Mısır: Dâru Hicr, 1999), “Şefaât” 1774.

⁹⁰ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/210.

⁹¹ Geniş bilgi için bk. Tarhûnî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 587-588.

İbn Zeyd: "Zürriyetindekilerin tamamının isimlerini öğretti."

el-Kutebî: "Arzda yarattığı şeylerin isimlerini öğretti."

er-Rebî' b. Huseym: "Meleklerin isimlerini öğretti."

Taberî: "Meleklerin ve zürriyetindekilerin isimlerini öğretti."⁹²

Ayrıca müellif, kelimenin "eşya ve bunların menfaatleri, ırk ve nevileri" anlamına geldiğini de temrîz sığasıyla aktarmış⁹³ olup bunlar arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

2.2.1.3. Kıraat Farklılıklarını İstihdam Biçimi

Âyetlerin muhtemel anlamlarına dönük bir tefsir verisi olarak istihdam edilegelen kıraat farklılıkları, nitelikli tefsirlerin olmazsa olmaz temel unsurlarından biri olarak ayrıışmaktadır. Nitekim hemen tüm müfessirlerin farklı yoğunlukta eserlerine taşıdığı bu farklılıklar bir taraftan âyetlerin farklı anlam veçhelerine ışık tutarken diğer taraftan müellifin kıraat anlayışı hakkında da ipuçları sunmaktadır. Mehdevî'nin, tefsirinde istişhad ettiği kıraat farklılıklarına yaklaşımıyla özgün bir tutum ortaya koyduğu ifade edilmelidir. Tefsirindeki kıraat ilminin temel meselelerine yaklaşımı⁹⁴ bir yana o, bu bâtta istihdam ettiği kıraat farklılıklarının sadece hangi kurrâ tarafından rivayet edildiğini yani isnad yönünü zikretmekle yetinmişken; bunların muhtemel anlamlarını ve tefsire olan etkisini ise bir sonraki bâtta, "i'râb" kavramıyla ilişkilendirerek ortaya koymuştur. Bunun ise alışılmışın dışında özgün bir yöneme karşılık geldiği ifade edilebilir.

Bu noktada Mehdevî'nin metodundaki vurgulanan bu yaklaşımın, hüccet/ihticac⁹⁵ ve tevcih kavramlarının kıraat tasavvurunda kazandığı farklı

⁹² Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/172-173.

⁹³ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/172-173.

⁹⁴ Akbaba, *Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî*, 104-147.

⁹⁵ Hüccet, kıraat vecihlerinden birinin tercih edilmesi esnasında sened gibi naklî delillere veya Arap dilbilimine uygun gerekçelerle tercihte bulunulması faaliyetidir. Nitekim burada Mehdevî tefsirine taşıdığı farklı kıraat vecihlerinin kim tarafından rivayet edildiğini ifade ederek naklî delille hüccetlendirme yoluna gitmektedir. Kavram hakkında geniş bilgi için bk. Aydın Kudat, *Kırâatları Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu* (Ankara: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 87-89.

anamlardan kaynaklı olduğu iddiası gündeme getirilebilir. Her ne kadar söz konusu iki kavram gelenekte aynı anlamda istihdam edile gelmişse de Mehdevî; hücceti, belli kriterler eşliğinde bir kıraati tercih etme faaliyeti, tevcihi ise ilgili farklılıkların, âyetin muhtemel anlamlarına olan etkisi perspektifinden değerlendirme ameliyesi şeklinde okumaktadır. Nitekim o, bu bâbta kıraat farklılıklarını nakledenlere isnadını zikretmekle yetinip bununla hüccet/ihticac ameliyesini ortaya koymaktadır. Ancak bir sonraki bâbta في ذكر خفي اعراجها و شرح وجوه başlığı altında bu farklılıkların âyetin muhtemel anlamlarına olan etkisini i'râb ile tefsir arasında kurduğu münasebetin neticesi olarak tevcih⁹⁶ faaliyetiyle incelemiştir.

et-Tafsîlü'l-câmi', yedi kıraatin yanı sıra birçok farklı kıraati de ihtiva etmesi⁹⁷ sebebiyle adeta kıraat rivayetlerini cemedan ansiklopedik bir eser hüviyetindedir. Bu çerçevede Mehdevî'nin, bu bâb başlığıyla kıraatlerine yer verdiği isimleri el-İnsân sûresi örneğinde aktarmanın ilgililerine fikir vereceği kanaatindeyiz. Mehdevî bu sûrede yedi kıraat imamının yanı sıra şu kurrânın rivayetlerini de aktarmaktadır: Hz. Ali, İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, İbn Zübeyr, Ebbân b. Osman, İbn Vessâb, Ebû Recâ, Katâde, Talha, Ebû Ca'fer, Şeybe, Hasan-ı Basrî, A'meş, Cahderî, İbn Muhaysin ve Ya'kûb.⁹⁸ Onun, bu yoğunlukta kıraat rivayetlerini istihdam etmesinin arka planında, selefe duyduğu saygı ve hüsn-ü zannın⁹⁹ bir neticesi olarak onlardan aktarılan her bir kıraat malzemesine sahip çıkma arzusu yatmaktadır.

2.2.1.4. Kıraat-İ'râbın Anlama Etkisi

Dilcilerin, "Arap dilindeki söz dizimlerini incelemek" şeklinde tanımladıkları "i'râb" kavramının, öncesinde sözlük anlamıyla istihdam edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Zira sözlükte "bir şeyin hakikatini ortaya çıkarmak, açıklamak"

⁹⁶ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/111, 8 numaralı dipnot.

⁹⁷ Müellif bu durumu *Tahsîl*'in mukaddimesinde ne tür kıraatlere yer vereceğine dair açtığı pasajda belirtmekte ve yedi kıraatin yanı sıra şöhrette bunlar derecesine ulaşmış farklı kıraatleri de zikredeceğini haber vermektedir. Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/110.

⁹⁸ Mehdevî, *et-Tafsîlü'l-câmi'ı esrâri 'ulûmi't-tenzîl*, 3402, 151a-b.

⁹⁹ Mehdevî, *Beyânü's-sebeb*, 52.

¹⁰⁰ Abdulhamit Birişik, "İ'râbü'l-Kur'ân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 20/376; Mehmet Ali Şimşek, "Arab Dilinde İ'râbın Yeri, Anlatım ve Anlamadaki Rolü", *Nüşa* 22 (2006), 26-27.

anlamına gelen mezkûr kavram, Hz. Peygamber'den nakledilen, "Kur'an'ı i'râb ediniz, onun garîb kelimelerini araştırınız."¹⁰¹ anlamındaki rivayetle birlikte "Kur'an'ı anlayarak, bilinmeyen kelimelerin mânasını araştırarak okumak" şeklinde yorumlanmış ve bunun daha makbul ve sevap olduğu ifade edilmiştir.¹⁰² Öyle ki bir ayetin nasıl bir anlamı ihtiva ettiğinin belirlenmesinde en önemli araçlardan birinin dilbilim yani i'râb ilmi olduğu ifade edilmiştir. Kur'an'ın tefsirinde bu ilmin önemi hakkında Mekkî b. Talib (ö.437/1045) şunları beyan etmektedir: "Gördüm ki; Kur'an'ın lafızlarını düzgün okumak, anlamalarını, kıraat ve lehçelerini öğrenmek isteyen kişinin ihtiyacı olan en önemli ilim Kur'an'ın i'râbı ve vakıf konusudur."¹⁰³

Görünen o ki Mehdevî, söz konusu i'râb kavramının sözlük düzeyindeki kavramsal çerçevesi ile kıraat farklılıklarının, kelimelerin anlamı üzerindeki fonksiyonu arasında bir ilişki kurmaktadır. Nitekim o, bu ilişki sebebiyle "tevcih" kavramını "i'râb" kavramıyla beraber zikretmektedir.¹⁰⁴ Bu tespitten hareketle denebilir ki Mehdevî, kıraat farklılıklarından birinin, senet gibi naklî delillere veya Arap dilbilimine uygun gerekçelerle tercihte bulunulması faaliyeti olan hüccet/ihiticac ile bu farklılıkların âyetin anlamına olan etkisine hamledilen tevcih ameliyesinin farklı şeyler olduğu iddiasını, iki olguyu tefsir metodunun bir parçası haline getirmekle pekiştirmiştir. Müfessir, yine kıraat-i'râb arasındaki bu sıkı ilişkiye mukaddimede dile getirdiği *وأذكر من مسائل الإعراب الخفية ما* "Kurrânın kendisinde ihtilaf ettiği vecihlerde kendisine ihtiyaç duyulan gizli i'râb meselelerini zikredeceğim." cümlesiyle¹⁰⁵ de ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere o, i'râb olgusunu, kurrânın ihtilaf ettiği farklılıklar üzerinden de değerlendirmeye gitmiş, bu yönüyle özgün bir tutum sergilemiştir.

¹⁰¹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn = el-Müstedrek 'ale's-Şeyhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/477.

¹⁰² Nisâbü'rî Ebû Abdillâh Muhammed Hâkim, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn = el-Müstedrek 'ale's-Şeyhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/477; İbn Atıyye, *Muharraru'l-vecîz*, 1/40; Ayrıca geniş bilgi için bk. Abdulhamit Birışık, "İ'râbü'l-Kur'ân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 20/376-379.

¹⁰³ Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 1/63.

¹⁰⁴ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/111, 8 numaralı dipnot.

¹⁰⁵ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/110.

Arap diline ilişkin konularda çoğunlukla Basra ve Kûfe ulemâsından nakillerde bulunan Mehdevî'nin özellikle Sîbeveyhî (ö. 180/796), Ahfeş, Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ (ö. 207/822) 'nın görüşlerini öne çıkardığı görülür.¹⁰⁶ Bu isimlerin yanı sıra Zeccâc (ö. 311/923), İbn Keysân (ö. 320/932 [?]), Ebû Ubeyd (ö. 224/838), Ebû Hâtim (ö. 388/998) ve Nahhâs (ö. 338/950) gibi dilcilerin görüşlerini de aktaran müfessir bunlar arasında bir tercihte bulunmadığı gibi kıraatle ilgisi olmayan lügavî meselelere dair eleştirilere de yer vermez.¹⁰⁷ Bu genel tutumuna karşın Mehdevî, kıraat boyutu bulunan yerlerde ise kıraatleri asıl ve vahyî yani tevkîfî veçhesiyle kabul ettiği için dil kurallarını öne çıkararak kıraat farklılıklarını eleştirenlere şiddetle karşı çıkar.¹⁰⁸

Müfessirin bu bâbta i'râb olgusunu özellikle kıraat, nahiv ve sarf boyutlarıyla öne çıkardığı söylenebilir. Şimdi irâb olgusuyla ilişkili birkaç kıraat farklılığı örneğini konuyu detaylandırmak adına inceleyelim.

Âyetteki her kıraat için muhtemel i'râb vecihlerini beyan eden müfessir بِأَيِّ إِسْرَآئِيلَ أَذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ *"Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim. Sadece benden korkun."*¹⁰⁹ âyetinde yer alan "أُوفِ" ve "أَوْفِ" kıraatlerini aktaran müfessir, her iki kıraatin de birbirine yakın anlamlara geldiğini vurgulamakla birlikte teşdidli kalıbın "çokluk" anlamını zikreder ve sanki bu kıraatle Allah'ın, "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ben de size fazlasıyla ikramda bulunarak mübalağa yapacağımın garantisini vereyim." demiş olacağını belirtir.¹¹⁰

Diğer bir örnek ise أَيْعِدُكُمْ أَنْتُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَاباً وَعِظَاماً أَنْتُمْ مُخْرَجُونَ *"O size, ölüp de toprak ve kemik yığını haline gelmişken tekrar hayat alanına çıkarılacağınızı mı söylüyor?"*¹¹¹ âyetinde geçen "أَنْ" edatı hakkındaki değerlendirmeleridir. Mehdevî, âyetin manasının "أَيْعِدُكُمْ أَنْتُمْ مُخْرَجُونَ إِذَا مِتُّمْ" şeklinde olduğunu belirtmiştir. Devamında

¹⁰⁶ Rafî', *en-Nahv ve's-sarf*, 81.

¹⁰⁷ Rafî', *en-Nahv ve's-sarf*, 82.

¹⁰⁸ Akbaba, *Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî*, 125-126.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/40. Mehdevî sûre âyetleri adedinde Medeniyyü'l-evveli esas aldığı için tefsirinde bu âyet numarası 39 olarak geçmektedir. Bir sonraki başlıkta bu konu detayıyla aktarılacaktır.

¹¹⁰ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/201.

¹¹¹ el-Mü'Minûn 23/35.

ikinci “أن” edatının birincisinden bedel düştüğünü ve bunun Sîbeveyhî'nin mezebebi olduğunu, âyetin takdirinin “وَكَنتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا يَخْرُجُ مِنْكُمْ” şeklinde olduğu düşüncesinden hareketle Ahfeş'in ikinci “أن” edatının gizli fiil sebebiyle raf konumunda değerlendirdiğini aktarır. Konu bağlamında son olarak Müber-rad'in, ikinci “أن” edatının birincisini tekid ettiği yönündeki görüşünü de nakle-derek meseleyi nihayete erdirir.¹¹²

Mehdevî, tefsirinde i'râba dair meselelerin birçoğunda farklı Nahiv ulemâsının görüşlerine de başvurur. Örneğin Basralıların “فَلَنْ أَرَأَيْتَكُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ” “De ki: "Ne dersiniz, size Allah'ın azabı gelse yahut kıyamet gelip çatsa size, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)!”¹¹³ âyetinde¹¹⁴ yer alan “أَرَأَيْتَكُمْ” kelimesindeki كم zamiri-nin hitap için geldiği ve i'râbtan mahalli olmadığı yine Arapların kullanımında ikinci hemzenin hazfedilerek اريتكم şeklinde telaffuz edildiği yönündeki görüşle-rini aktarır. Ayrıca aralarında Kisâî'nin de bulunduğu bir grup Kûfe ulemâsının fiilde kastedilen “görme” işinin vukuu sebebiyle kâf (ك) harfinin nasb edildiği yönündeki yaklaşımına dikkat çeker.¹¹⁵

Bu veriler ışığında Mehdevî'nin net bir ayırımla mensubu bulunduğu bir dil ekolünden bahsetmek pek imkân dâhilinde gözükmemektedir. Zira o, ele aldığı dilsel meselenin temellendirilmesinde yer yer Basra ekolünün,¹¹⁶ yer yer de Kûfe ekolünün¹¹⁷ temel yaklaşımlarını bir veri olarak kullanmıştır.¹¹⁸ Bu

¹¹² Mehdevî, *et-Tafsîl* (Yazma Bağışlar, CD 1113), 9/69a-b.

¹¹³ el-En'âm 6/40.

¹¹⁴ Mehdevî, En'âm sûresinin ilk âyetinin son kısmını “ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ” müstakil bir âyet saydığı için yukarıda geçen örnek âyetin numarası tefsirinde 41 olarak geçmektedir. Mehdevî, *et-Tahsîl*, 2/550.

¹¹⁵ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 2/595-596.

¹¹⁶ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/118; Mehdevî, Kûfe dil ekolü öncülerinden olan Ferrâ'dan da etkilenmiş gözükse de özellikle Basra ekolünün öncülerinden olan Sibeveyh'in görüşlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mehdevî de harflerin mahreç sayısını Sibeveyh'in görüşleri doğrultusunda on altı olarak ifade etmiştir. Bk. Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/75; Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber Sibeveyhî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 4/433; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199.

¹¹⁷ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 2/417, 548; Ayrıca bk. Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, mukaddime/152.

¹¹⁸ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 3/585, 634, 5/50, 51.

çerçevede Mehdevî'nin; sarf ilmine dair meselelerde Sîbeveyhî, Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve Yunus b. Habîb'in; Nahiv ilmi meselelerinde ise Ferrâ, Ebû Ubeyde, Ahfeş, İbn Kuteybe (ö. 276/889), Zeccâc, Nehhâs, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî ve Mekkî gibi dilcilerin görüşlerinden istifade ettiği dile getirilmiştir.¹¹⁹

2.2.1.5. Sûrelerin Nüzûl Yerleri, Âyetlerin Sayısı ve İsimleri (Ruûsü'l-Ây) Hakkındaki İhtilaflar

Mehdevî bu bâbı; ulûmü'l-Kur'an içerisinde müstakil başlıklarla kendisine yer bulan sûrelerin inzâl yerlerini yani Mekkî mi Medenî mi olduğunu, âyet sayılarını ve bu âyetlerin son kelimelerini yani ruûsü'l-âyini tespit meseleleriyle şekillendirmiştir. İfade etmek gerekir ki müfessirimiz mezkûr başlıklara dair detay bilgilere yer vermiş özellikle sûre ve âyetlerin nüzûl yerleri hususunda sahâbe ve tâbiinden gelen rivayetlere sıklıkla atıf yapmıştır.¹²⁰

Hiz. Osman'ın hilafeti döneminde istinsah edilen mushafların adedi ve gönderildiği merkezler hakkında ihtilaf olmakla birlikte genel itibarıyla Medinelilerin istifadesine sunulan Medeniyyü'l-evvel, Hiz. Osman'ın kendisinde bulunan ve İmam Mushaf diye isimlendirilen Medeniyyü'l-ahîr, Mekke, Kûfe, Basra ve Şam olmak üzere altı adet mushaftan söz edilmektedir.¹²¹ Kimi çalışmalar ise Hımsî mushafını da ekleyerek bu sayıyı yediye ikmal etmiştir.¹²² Söz konusu bu şehir mushaflarının, sûre âyet sayılarında ortaya çıkan ihtilafların sebeplerinden biri olduğu hususu da göz ardı edilmemelidir.¹²³

Mehdevî de *et-Tafsîl*'de sûrelerin âyet sayıları hakkındaki ihtilafları; Medeniyyü'l-evvel (6217),¹²⁴ Medeniyyü'l-ahîr, (6214)¹²⁵ Mekke (6219),¹²⁶ Basra

¹¹⁹ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/35.

¹²⁰ Mehdevî, *et-Tafsîl* (Yazma Bağışlar, CD 1113), 9/52a-b, 53a.

¹²¹ Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman ed-Dânî, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Safât/Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1994), 76-78.

¹²² İbrahim b. Ömer Ca'berî, *Husnü'l-meded fî fennî'l-aded*, thk. Cemal b. es-Seyyid Rıfâî (y.y.: Mek-tebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, ts.), 27; Ali Öge, Üren Halil İbrahim, "Âyet Sayılarındaki İhtilafların Sûrelere Göre Tespiti", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (2021), 920.

¹²³ Geniş bilgi için bk. Öge, Üren, "Âyet Sayıları", 918-926.

¹²⁴ Dâni, *el-Beyân*, 79; Ca'berî, *Husnü'l-meded*, 30.

¹²⁵ Dâni, *el-Beyân*, 79; Ca'berî, *Husnü'l-meded*, 30.

¹²⁶ Dâni, *el-Beyân*, 79; Ca'berî, *Husnü'l-meded*, 30.

(6205),¹²⁷ Kûfe (6236)¹²⁸ ve Şam (6220)¹²⁹ koleksiyonları¹³⁰ olmak üzere altı Mushaf üzerinden incelemektedir. Müfessir, her sûre sonunda o sûredeki hakkında ihtilaf bulunan âyetleri ele almış bunun yanı sıra konu bağlamındaki tercihi olan Medeniyyü'l-evvel Mushafını/âyet sayısını esas alarak¹³¹ âyetlerin son kelimelerini yani ruûsü'l-âyini teker teker tadat etmiştir.¹³² Bugün genel itibarıyla Müslümanların okuya-geldiği Kur'an'larda Kûfe mushafının âyet yerleri ve sayısının esas alındığı bilinmektedir. Bu mushafın, Medeniyyü'l-evvel mushafından en bariz farkı ise el-Fâtiha sûresinin başında yer alan besmele sûreden bir âyet iken Medeniyyü'l-evvel Mushafında sûreden bir âyet sayılmamıştır. Yine Kûfe mushaflarında hurûf-u mukattaa Kur'an'ın çoğu yerinde sûrenin ilk âyeti kabul edilirken Medeniyyü'l-evvel mushaflarında ise sûredeki ilk âyetin bir cüz'ü kabul edilmiştir.

Tespitlerimize göre Kûfe mushafı ile Mehdevî'nin tercihi olan Medeniyyü'l-evvel mushafındaki âyet yerleri ve sayılarındaki ihtilaf, 58 sûrede ve 126 yerde vuku bulmaktadır. Söz konusu ihtilaf yerlerinin her birini bu çalışmada zikretmek, başlı başına bir konu olup ayrı bir çalışmayla ele alınmayı ictiza ettiği için bu bölümde mezkûr bilgilerle iktifa edilmiştir.

2.2.2. *et-Tafsîl-et-Tahsîl* Tefsirlerinin Kaynakları

et-Tafsîlü'l-câmi' adlı tefsirin, rivayet ağırlıklı bir karakteristiğe sahip olduğundan daha önce bahsedilmişti. Bunda ise Mehdevî'nin eserini özellikle birincil kaynak durumunda olan sahâbe ve tâbiîn rivayetleriyle şekillendirmiş olmasının etkisi büyüktür. Tefsirinde Abdullah b. Abbâs,¹³³ Abdullah b. Mes'ûd,¹³⁴ Ebû Ubeyde¹³⁵ ve Ukbe b. Âmir¹³⁶ başta olmak üzere birçok sahâbeden nakilde

¹²⁷ Dâni, *el-Beyân*, 80; Ca'berî, *Husnû'l-meded*, 30.

¹²⁸ Dâni, *el-Beyân*, 80; Ca'berî, *Husnû'l-meded*, 30.

¹²⁹ Dâni, *el-Beyân*, 79-81; Ca'berî, *Husnû'l-meded*, 30; Öge, Üren, "Âyet Sayıları", 618; Ayrıca konu hakkında bilgi için bk. Hasan Keskin, "Âyetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri", *Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi* 13 (2009), 49-67.

¹³⁰ Öge, Üren, "Âyet Sayıları", 918.

¹³¹ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/136, 550, 631; Dâni, *el-Beyân*, 140.

¹³² Mehdevî, *et-Tafsîl* (Yazma Bağışlar, CD 1113), 9/52b, 53a.

¹³³ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/207, 211, 219, 228, 233, 246.

¹³⁴ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/228, 244.

¹³⁵ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/212, 222, 257.

¹³⁶ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 5/571, 572.

bulunan Mehdevî'nin; tâbiünden özellikle Mücâhid,¹³⁷ Hasan-ı Basrî,¹³⁸ Katâde¹³⁹ gibi isimleri öne çıkardığı görülmektedir.

Mehdevî'nin kaynakları arasında sonraki dönem müfessirlerinden Ta-beri'nin¹⁴⁰ öne çıktığı ve ihtilaflı görüşlerde onun tercihinin yer verdiği ifade edilmiştir.¹⁴¹ Ayrıca onun özellikle hadislerin aktarımında Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938)'nin tefsirinden istifade ettiği de anlaşılmaktadır.¹⁴² Her ne kadar Arap dünyasında yapılan bazı çalışmada Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin de Mehdevî'nin kaynakları arasında olduğu ifade edilmişse de¹⁴³ biz eserde buna dair herhangi bir veriye ulaşamadık. Bu noktada ilgili çalışmanın, her iki eser arasında tespit ettiği benzer yorumlardan yola çıkarak bu kanıya varmış olabileceğini akla gelmektedir. Filhakika Mehdevî'nin İbn Sellâm ile aynı bölgede yaşamını sürdürmüş olması böyle bir etkileşimi mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte bu konu araştırılmaya muhtaçtır.

Sonuç

Tefsir ilminin Kayrevan'a girişi ve gelişiminde sahâbe ve onların öğrencileri durumundaki tâbiîn neslinin büyük katkısı söz konusudur. Bölgede başlangıç itibariyle olumlu gelişmelere şahitlik eden Tefsir ilmi; sonraki süreçte vuku bulan gerek siyasi (Emevî-Abbâsî-Ağlebî-Fâtımî), gerek mezhebî (Sünnî-Hâricî-Şîî), gerekse etnik (Arap-Berberî) birçok çekişme, Mâlikî mezhebinin tefsirde rivayeti esas alması ve inanca ilişkin yaşanan hararetli tartışmalar sebebiyle istenilen gelişimi gösterememiştir. Söz konusu hadiseler, ulemânın ilgisini itikâdî konulara yoğunlaştırmasına sebep olmuş bu da Tefsir ilminin beklenildiği şekliyle ilerlemesinin önüne ket vurmuştur. Bölgede Tefsir ilmi henüz ikinci asırda Yahyâ b. Sellâm ile hızlı bir ivme kazansa da sonrasında bu ivme yavaşlamış ve Mehdevî'nin yaşadığı hicrî beşinci asra dek durağan bir süreçte şahitlik etmiştir.

¹³⁷ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/212, 215, 246.

¹³⁸ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/215, 222.

¹³⁹ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/222, 250, 255, 293.

¹⁴⁰ Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/163, 173.

¹⁴¹ Kara, *Mağrib Tefsir Tarihi*, 126.

¹⁴² Mehdevî, *et-Tahsîl*, 1/35.

¹⁴³ Bel'id, *et-Tefsîr*, 82.

Ebü'l-Abbâs çok yönlü bir âlim olmakla birlikte Tefsir ilminde temayüz etmiştir. Kayrevan bölgesinin ilk müfessirleri arasında yer alan Mehdevî, Endülüs Tefsir tarihine etkisi itibariyle de önemli bir müfessirdir. Zira onun *et-Tafsîlü'l-camî* adlı tefsiri ve muhtasarı olan *et-Tahsîl* Kuzey Afrika ve Endülüs Tefsir literatürünün sonraki dönem önemli kaynakları arasında yer almıştır. Riva-yet, kıraat, dil ve ahkâma ilişkin yorumlarla tebarüz eden eser; ahkâm-nâsih-mensûh, tefsir, kıraat, i'râb ve addü'l-ây konularına tahsis edilen beş bâbla şekillendirilmiş ve kıymetli bilgiler aktarılmıştır. Eserinde Mâlikî mezhebinin görüşlerini merkeze alan Mehdevî, yer yer diğer mezhep ulemâsının görüşlerine de yer vermiştir. Kelâmî konulardaki yorumlarını ise ehl-i sünnetin görüşleri ekseninde yapmıştır. Onun tefsir metodolojisinin merkezini dilbilimsel analizleri teşkil etmektedir. Kur'an'ın tefsirinde, Hz. Peygamber'in hadislerine de başvuran Mehdevî'nin sahâbe ve tâbiîn rivayetlerine sıklıkla atıf yaptığı, sonraki dönem müfessirlerinden ise Taberî ve Ebî Hâtim er-Râzî'nin yorumlarına yer verdiği tespit edilmiştir. Kıraat verilerini istimal biçimi kendisine has bir orijinalite taşıdığı anlaşılan Mehdevî'nin kıraat rivayetlerini "kıraat" başlığı altında isnad veçhesiyle ele alıp, bunların manaya olan etkisini ise i'râb başlığı altında incelemesi calib-i dikkattir. Onun tefsirinde sûre âyet yerleri ve sayıları hakkında Medeniyü'l-evvel mushafını tercih ettiği görülmektedir. Bu tercihinde ise İmam Mâlik'in Medine kıraat imamı olmasının etkisi kuvvetle muhtemeldir.

Kaynakça

- Abdülhamîd İsa, Muhammed. *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Abdülvehhab, Hasen Hüsnî. *Kitâbü'l-'Ümr fi'l-musannefât ve'l-müellifîne't-Tânu-siyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.
- Akbaba, Ahmet Arif. *Kıraat İlmi Tarihindeki Yeri ve Önemi Açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Apak, Adem. "Hz. Osman Dönemi Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/9 (2000).
- Arâb, Saîd. *el-Kurrâ ve'l-kırâât bi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.

- Bakka, Ali. "İbn Sahnûn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1988.
- Bel'îd, Vesîle b. Hamde. *et-Tefsîr ve itticâhâtühû bi-İfrîriyye: mine'n-neş'eti ile'l-karni's-sâmini'l-hicrî*. Tunus: Şirketü Fünûnî'r-Resm ve'n-Neşr ve's-Sahâfe, 1994.
- Birişik, Abdulhamit. "İ'râbü'l-Kur'ân". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 20/376-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ca'berî, İbrahim b. Ömer. *Husnû'l-meded fî fenni'l-aded*. thk. Cemal b. es-Seyyid Rıfâî. y.y.: Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. "İbn Cüreyc". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 19/404-406. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-Zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ts.
- Çetin, Abdurrahman. *Endülüslü Âlim Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2015.
- Dağ-Tetik, Mehmet-İbrahim. *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman. *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Safât/Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1994.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. el-Ensârî. *Meâlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevân*. Tunus: el-Mektebetü'l-Atika, ts.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisi. *Müsned Ebî Dâvûd*. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Muhammed Cemîl Sıdkî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Ebû Şame, Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn b. İbrâhim el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.
- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm. *Tabakâtü ulemâi İfrîkiye*. Lübnan: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, ts.
- Enderâbî, Ahmed b Ebî Ömer. *Kırâatü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Habibov, Aslan. *Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ammar el-Mehdevî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Hamîtû, Abdülhâdî. *Kırâatü'l-İmam Nâfi' 'inde'l-Mağâribe min rivâyeti Ebî Saîd Verş*. 7 Cilt. Rabat: Menşûrâtü Vizârâti'l-Evkâf, 2003.
- Hicâzî, Abdurrahman Osman. *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1997.
- Humeydî, Muhammed b. Ebû Abdillâh b. ebî Nasr. *Cezvetü'l-müktebis fi zikri vülâti'l-Endülüs*. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûreddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî. *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tûnisî. *Tefsîru İbn Arafe*. 2 Cilt. Tunus: Merkezü'l-Bühûs bi'l-Külliyeti'z-Zeytûniyye, 1986.
- İbn Atıyye, Abdülhak b. Gâlib. *Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b Abdülmelik b Mesud. *Kitâbü's-Sıla fi târîhi e'immeti'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1955.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahmân b. Muhammed Kâsım. 35 Cilt. Suudi Arabistan, 1995.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kırââtî'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâtî'l-kurrâ*. thk. G. Bergstraesse. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- İşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer. *Fehrese*. thk. Muhammed Fuad Mansur. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2009.
- Kara, Osman. *Başlangıçtan Günümüze Mağrib Tefsir Tarihi*. Ankara: İlâhiyât, 2020.
- Karaoğlu, Arslan. "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış". *Bayburt Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 7-35.
- Karataş, Ali. "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn". *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 296-318.
- Keskin, Esra. *Kuruluşundan Emevîler Devleti'nin Yıkılışına Kadar Kayrevan*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Uludağ Üniversitesi, İlâhiyât Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Keskin, Esra. "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: Aşere Heyeti". IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - III (Edebiyat-Tarih)*.
- Keskin, Hasan. "Âyetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri". *Cumhuriyet Üniv. İlâhiyat Fak. Dergisi* 13 (2009).
- Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf. *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, 1982.

- Koç, Mehmet Akif. "Endülüs Tefsirciliği Üzerine bir giriş Denemesi" 7/3 (2004), 41-58.
- Köten, Akif. "İbn Ferrûh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kudat, Aydın. *Kırâatları Huccetlendirmede Dilbilim Olgusu*. Ankara: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2006.
- Landao, Jacob M. "Küttâb". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifîne't-Tûnisiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1985.
- Mâlikî, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye*. thk. Beşîr el-Bükûş. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Ma'mûrî, Tâhir. *Câmi'ü'z-Zeytûniyye ve medârisü'l-'ilm fi'l-'ahdeyni'l-Hafîsî ve't-Türkî*. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1980.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Beyânü's-sebebi'l-mûcibi li ihtilâfi'l-kırâati ve kesretü't-turukî ve'r-rivâyât*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2006.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *et-Tafsîlü'l-câmi'ı esrârî 'ulûmi't-tenzîl*. Kastamonu: 3402.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *et-Tafsîlü'l-câmi'ı li beyâni 'ulûmi't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, CD 1113.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *et-Tahsîl li fevâidi kitâbi't-tafsîli'l-câmi' li 'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Ziyad Muhammed Tahir Şaban - Şeyhu'l-Büzûriyye. Katar: İdâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye bi Temvîli'l-İdâreti'l-Âmmeti li'l-Evkâf, 2014.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Şerhu'l-Hidâye*. thk. Hâzım Saïd Haydar. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1991.

- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1984.
- Merrâküşi, İbn İzârî. *el-Beyânü'l-Müğrib fî ahlâri'l-Endelüsi ve'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 3. Basım, 1983.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn = el-Müstedrek 'ale's-Şeyhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Öge, Üren, Ali, Halil İbrahim. “Âyet Sayılarındaki İhtilafların Sürelere Göre Tespiti”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (2021). <https://doi.org/10.14395/hid.939361>
- Öncü, Mustafa. *Molla Halil Es-Siirdî'nin “Basîretü'l-Kulûb Fî Kelâmi “Allâmi'l-Ğuyûb” Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. baskı., 2013.
- Özdemir, Mehmet. “Mücâhid el-Âmirî”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 31/440-441. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özkuyumcu, Nadir. “Kayrevan”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 25/88-90. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Rafî', Muhammed Hasen. *en-Nahv ve's-Sarf inde İbn Ammâr el-Mehdevî min hılâli kitâbihî*. Riyad: Dâru Künûzi İşbilyâ, 2010.
- Rûmî, Fehd Abdurrahman Süleyman. *Menhecü'l-medreseti'l-Endelüsiyye fî't-tefsîr*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1997.
- Sawas, Abdullah. “Mekkî b. Ebî Tâlib'in Kırâat İlmine Katkısı”. *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020).
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Tunus: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, ts.

- Sefâkusî, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Mücîd fî i'râbi'l-Kur'ânî'l-mecîd*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. b.y.: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, ts.
- Sîbeveyhî, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1988.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Buğyetü'l-vü'ât fî tabakâtî'l-lüğaviyyîne ve'n-nühât*. thk. Ebü'l-Fadl İbrahim Muhammed. Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İbrahim Ebü'l-Fadl. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1. Basım, 1974.
- Şevât, Huseyn b. Muhammed. *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ müntesafi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Riyad: Dâru'l-Âlemî li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1991.
- Şimşek, Mehmet Ali. "Arab Dilinde İ'râbın Yeri, Anlatım ve Anlamadaki Rolü". *Nüsha* 22 (2006).
- Tarhûnî, Muhammed b. Rızk. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî garbi İfrîkiyâ*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2005.
- Tunç, Sinan. *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Vâfi, İbrahim el-. *ed-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye bi'l-Mağrib fi'l-karni'r-râbii aşera el-hicrî*. Fas: Matbaatü'n-Necâhi'l-Cedîde-Dâru'l-Beyzâ, 1999.
- Veledü Ebâh, Muhammed el-Muhtâr. *Târîhu'l-kırâât fî'l-Meşrik ve'l-Mağrib*. b.y.: y.y., 2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâtî ve'l-a'sâr*. çev. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: er-Risâle, 1988.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.